

Н. Ш. О. Білецький у відомій статті «Об одной из очередных задач историко-литературной науки (изучение истории читателя)» писав про те, що вивчаючи поетів, ми рідко враховуємо їхніх уявних співбесідників, а між тим саме вони допомогли б нам зрозуміти прийоми мистецтва і всю поетику поета.

А що скаже *Оксана Григорівна Шупта-В'язовська* про уявного, «внутрішнього читача» поезії Тараса Шевченка?

Оксана Григорівна Шупта-В'язовська. До проблеми «внутрішнього» читача (випадок **Шевченка**). Проблема автора як читача залишається доволі актуальною, оскільки її переважно розглядають у контексті системи «автор — твір — читач», доволі популярною у цьому контексті є відома теза про автора як «ідеального читача», певна увага приділяється і питанню лектури письменника, але значно менше уваги знає аспект внутрішньої установки творчої індивідуальності на читання актуального для неї культурного тексту.

Безперечно, без читача згадана система не отримує необхідної енергії, разом з тим, маємо розуміти, що далеко не кожен читач цю енергію системі надає, простіше — не кожен читач може сягнути рівня автора (прекрасно колізію відокремлення від читача передав Олександр Блок у відомому вірші «Поети»).

Що ж стосується автора, то він, по-перше, сам повинен бути не тільки свідомим, але і «внутрішнім» стихійним читачем, по-друге, має знати, бачити, відчувати читача у всіх його можливих іпостасях — до «і мертвих, і живих, і ненарождених» звернеться Шевченко, і цей універсальний горизонт адресації буде зумовлений, зокрема, глибиною Шевченка-читача саме «внутрішнього».

Якщо автор як читач свідомий акумулює, трансформує, інтерпретує окремий твір чи, навіть, культурну традицію, разом з тим дистанціюючи себе у часі і просторі, знаходячись в ситуації «традиція — новаторство», то читач «внутрішній» схильний привласнювати і співпереживати, більше того — у цих привласненні й співпереживанні він здатний перевершити і вбити автора або, навпаки, надати йому виразного творчого імпульсу, вивести на нову орбіту. Ще раз зауважимо, що, цілком зрозуміло, під цими двома читачами ми маємо на увазі певні установи творчої індивідуальності, які дозволяють розгорнути її діалог з текстом культури.

Виразний випадок у цьому плані становить творчість Тараса Шевченка, особливо її початок. Звичайно, дещо тенденційно загострюючи, перший «Кобзар» можна потрактувати як результат виразної активності саме внутрішнього читача його творчої індивідуальності: істотна кількість адресацій і посвят (значна частина яких буде згодом знята автором, оскільки дещо зміниться

енергетичний вектор того читача) засвідчать привласнення культурного тексту, а висока напруга співпереживання (фізичного, а може і метафізичного) окреслить класичний від початку «Причинної» — такий подібний і такий відмінний від початку «Молодиці» Левка Боровиковського (у якого, до речі, були і свої «Гайдамаки»). Як видається, активність зазначеної установки дасться взнаки і наприкінці творчого шляху поета, коли у 1860 році він напише поему «Марія», про яку І. Франко скаже, що її «...треба зачислити до найкращих, найглибше задуманих та гармонійно викінчених поем Шевченка». Загалом, маємо відзначити, що читач у випадку Шевченка — це не тільки, а може і не стільки, адресат конкретний, скільки духовно-творча колізія, яку спробуємо окреслити у наступних міркуваннях.

Кожна епоха формує власне уявлення читача, кожен письменник по-своєму мислить цей незмінно обов'язковий чинник творчого процесу. Кожен письменник одночасно має свого читача і творить свого читача. «Отже, читач-співрозмовник письменникові не просто бажаний, він — доконечна необхідність, він — передумова, без якої творчість важко уявити», — відзначає Григорій Сивокін [4, с. 7]. Активність, інтенсивність цього процесу так чи інакше знаходить своє відображення у самому художньому творі. Для Тараса Шевченка читач був надзвичайно важливим чинником, художньою цінністю.

Уже на ранніх етапах творчої діяльності Т. Шевченко сформував власний надзвичайно різноманітний образ читача: це і конкретний адресат, і людина як така, це і народ, і нація, і окремі верстви суспільства тощо. В конституванні Шевченком образу читача вагому роль відіграє один із аспектів розуміння автором власних творів. З самого початку він асоціює їх з дітьми, тим самим відчужуючи від себе, надаючи їм окремого самотійного значення. Причому обов'язково він відправляє їх в Україну:

В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну... [6, с. 59]

Ніби утворюється родинне коло: Шевченко-автор — батько, твори — діти, Україна-мати — адресат. По суті, основним читачем, надчитачем Шевченком мислиться Україна, ось чому його найбільша тривога на засланні — чи дійдуть його слова до неї. Україна і на засланні залишається тим над-адресатом, що надає творчості живого смислу.

Виникає необхідність узгодження таких категорій як адресат і читач. На перший погляд, може здатися, що читач є поняттям більш універсальним, оскільки у ньому присутня інтенція майбутнього часу, крім того, читачем може бути не тільки адресат, якому прямо і безпосередньо твір, так би мовити, призначається. Ще одним нюансом, закладеним у цих поняттях, є асоціювання читача з творчо активним началом (він — інтерпретатор-співатор), в той час, як адресат — інстанція більш пасивна. З читачем автор може вступати у гру, з адресатом такі стосунки неорганічні. Врешті-решт, адресат може і не бути читачем.

Для творчої психології Т. Шевченка в цьому плані характерна оригінальна, до того ж послідовно виражена властивість накладання-ототожнення читача й адресата. Слід звернути увагу на широку присутність у його творчості жанрової форми послання, яка заявляє про себе у найрізноманітніший спосіб, А якщо говорити про інтенцію послання, то нею загалом проінята значна кількість творів, це одна з найулюбленіших інтонацій Т. Шевченка. Мабуть, найбільш прямо і тенденційно ця позиція заявлена назвою одного з програмних творів «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє».

У чому ж тут справа, чим зумовлена така специфічна властивість художнього мислення Т. Шевченка? Перше, що впадає у вічі, коли починаєш міркувати над цією проблемою, полягає у виразній потребі автора мати співрозмовника. Треба погодитися, що читач — категорія більш абстрактна і віддалена, відчужена від автора, адресат же конкретніший і ближчий. Можна зауважити, що загальноприйнятою позицією є бачення в ідеальному читачеві самого автора, але при цьому сфери їхні розділені: ідеальний читач — не просто автор, а проти-автор (як дзеркальне відображення); автор і читач знаходяться по різні боки твору. Адресат, знов-таки, хоч і інший, але саме у своїй іншості ближчий авторові, їхня зустріч більш актуальна, вона відбувається тут же, безпосередньо у творі. Адресат більш придатний для ролі співрозмовника. Шевченкові ж співрозмовник потрібен з кількох причин, зокрема, не можна не рахуватися з романтичною стилістикою, з якою так органічно в'яжеться пророча, а, власне, публічна орієнтація Т. Шевченка. Та основні причини мають, здається, глибший, психологічний характер. Головне полягає в тому, що потреба співрозмовника зумовлена його

відсутністю. Ця відсутність Шевченком і усвідомлюється, і інтуїтивно відчувається, головне, — вона стає для нього принциповою.

Наявний на той час читач Т. Шевченка не задовольняє, що виразно прочитується у досить багатьох творах, наприклад, у вірші «Гоголю». Весь вірш тримається на асоціаціях, що розкривають основний смисл спрямування творчості двох авторів: «Ти смієшся, а я плачу, // Великий мій друже» [6, с. 196]. Сміх і сльози абсолютно природні, можна навіть сказати, фізіологічні, глибинні, онтологічні реакції людини на світ. Попри свою елементарність вони набувають у людській свідомості дуже широкої, різноманітної, універсальної смислової різноплановості. Головне полягає в тому, що, коли людина сміється чи плаче, вона, так би мовити, опритомнює, починає переживати-усвідомлювати свій живий зв'язок зі світом і, разом з тим, свою виокремленість у ньому. Хоча є форми колективного сміху і колективного плачу, ці переживання у своїй основі глибоко індивідуальні, і, по суті, вони вказують на самотність людини у світі.

У редакторській роботі Т. Шевченка є дуже цікавий факт, зрозуміти вповні який можна у площині саме нашої розмови. У першому «Кобзарі» 1840 р. всі твори, крім думок, мали посвяти: «Перебендя» — Є. П. Гребінці, «Катерина» — В. А. Жуковському, «Тополя» — П. С. Петровській, «Іван Підкова» — В. Л. Штернбергу, «Тарасова ніч» — П. І. Мартосу, послання «До Основ'яненка» уже в самій назві містить власне ім'я. Валада «Причинна», що не увійшла до першого «Кобзаря», а була надрукована в альманасі Гребінки «Ластівка» (1841), первісно мала посвяту В. І. Григоровичу, яку Т. Шевченко ще в коректурі зняв [5, с. 143]. Згодом і решту посвят, крім «Катерини», Т. Шевченко зніме! Цілком зрозуміло, що за кожним таким рішенням стоїть своя історія: причини зняття цих присвят можемо знайти на рівні біографічних колізій життя Т. Шевченка, точно так, як і їхнє виникнення [2, с. 22]. Але з нашої точки зору цей факт творчої біографії Т. Шевченка має своє пояснення й у площині психології творчості.

Широка адресація більшості творів першого «Кобзаря» пов'язана також з пошуком (можливо більше інтуїтивним) молодим автором власного читача, відчуття відсутності якого змусило Т. Шевченка шукати його через адресатів. Згодом, коли цей процес увінчався успіхом, необхідність у цих посвятах

усвідомлюється Шевченком як ситуативна, тому він їх і знімає. Залишаються імена Жуковського і Григоровича — людей безпосередньо і активно причетних до кардинальної події у житті поета — викупу з кріпацтва.

Посвята, хоча однозначно і не пов'язана з формою послання, несе в собі інтенцію адресності, формує образ адресата-співрозмовника. Отже, посвяти першого «Кобзаря» виконували саме таку роль, ними Т. Шевченко інтимізував образ читача, перевів його у площину адресата-співрозмовника, тим самим наблизивши до себе (що в перспективі послужить основою його універсалізації). До речі, ця стратегія у сфері автор-читач аж ніяк не вкладається у романтичну традицію, в якій автор не просто протиставлений читачеві, а знаходиться, так би мовити, над ним, зближення з ним не є для романтиків авторською стратегією.

Для кого писали тодішні українські письменники? Треба погодитись, що їхній читач був надзвичайно абстрактний, далекий від них. Це був український народ, що мислився досить умовно у своїй соціальній, реальній життєвій даності. Ось чому та ж українська проза Квітки-Основ'яненка істотно виникає на ґрунті літературної полеміки, яка істотно опосередковує читацький запит, потреби читача. Бурлеск, про який і тоді, і зараз так багато сказано, являє собою могутній канал єднання українського літератора перших десятиліть ХІХ ст. з його читачем — українським народом; сміх, гумор знімає дистанцію, зближує, створює ілюзію колективної єдності [1, с. 493]. Ось чому широке звернення до посвяти у першому «Кобзарі» має своїми витокami «писульки», дружні послання, витримані у бурлескній стилістиці, попередників Т. Шевченка — Гулака-Артемівського, Гребінки.

Головне ж полягало у тому, що між письменником і читачем лежала просторова в прямому і переносному культурно-ситуативному значенні «розірваність»: письменники жили в Петербурзі чи Москві, а читач знаходився десь там, на Україні, чи письменник мислив себе все-таки російським (загальноросійським) інтелігентом, а писав для українського народу. Ця «розірваність» не могла не позначитись на авторському відчутті читача, розумінні його швидше гіпотетичного, ніж реального існування. Т. Шевченко геніально відчув це у своїх думках. Вони не мали посвят. Належачи до медитативної лірики, ці твори замикають автора на самому собі, міра уподібнення автора і читача у них надзвичайно висока. Ранній Шевченко не апелює

до гіпотетичного народу як читача, натомість він вводить народ як дієву активну силу, як діюче начало у сам твір — через образи-архетипи, фольклорні мотиви, історичне минуле.

Відсутність читача-співрозмовника породжує уже на ранніх етапах творчої практики Шевченка інтенсивну виразну спрямованість на його творення. Передовсім потреба співрозмовника провокує у творчості Т. Шевченка широко заявлену інтонацію послання, яка, у свою чергу, пов'язана з категорією адресата, що активно взаємодіє з поняттям читача. У певному розумінні у випадку Т. Шевченка маємо справу з читачем-адресатом.

Крім того, потреба співрозмовника у Шевченка стає зрозумілою у контексті ще однієї закономірності творчого процесу поета-лірика. Цю закономірність можна сформулювати тезою, яка уже стала штампом, — про що б поет не писав, він пише про себе (обґрунтування цієї тези з точки зору психології творчості див.: 3, 89, 96—99), а відтак — по суті і для себе:

Не для людей, тієї слави,
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я.
Для себе, братія моя!

Здається, більш точно і однозначно сказати годі. Але у цьому ж таки творі Т. Шевченко і заперечує сказане:

І радий я і веселий,
І бога благаю,
Щоб не приспав моїх діток
В далекому краю.
Нехай летять додомоньку
Легенькі діти [7, с. 113].

То для кого ж пише Т. Шевченко? Для себе чи для читача? На перший погляд може здатися, що знову маємо справу з парадоксальністю Шевченкового мислення, але в даному випадку справа полягає, здається, в іншому. З геніальною простотою він розрізняє процес творчості і твір як його наслідок, готовий результат. Процес творчості — егоцентричний, егозамкнений: «віршує» поет дійсно для себе (не випадково дієслово вжите у недоконаній формі), а от твір уже призначений іншим, читачам.

Дуже цікавий образ читача Шевченка вимальовується у згаданому вірші 1848 року. Цікавий, в першу чергу, своєю

усталеністю, повторюваністю, укоріненістю в українському ментальному архетипі. Твір має потрапити «додомоньку», там він має розказатися «сім'ї веселій» — батькові, матері, дівчині; тобто ми знову можемо говорити, що своїм читачем Т. Шевченко мислить Україну як родину. Але цей читач одночасно має і реальні прикмети (достатньо звернути увагу, що, так би мовити, кожен член родини по-своєму реагує, як передбачав автор, на його твір: «...І сивою головою // Батько покиває. // Мати скаже: бо-дай тії // Діти не родились // А дівчина подумає: // Я їх полюбила» [7, с. 113]), але і є гіпотетичним, швидше, майбутнім, ніж теперішнім. На користь останнього твердження може свідчити образ «сім'ї веселої». Аналізований вірш іде за хрестоматійним «і виріс я на чужині...», останніми рядками якого є слова:

...А у селах у веселих
І люди веселі.
Воно б, може, так і сталося,
Якби не осталося
Сліду панського в Україні [7, с. 112].

Отже, по суті, Т. Шевченко як і на початку творчого шляху відчуває відсутність свого читача і, знаючи його, прагнучи і сподіваючись його взаємності, поет малює такий теплий і відчутний його образ. Г. Шевченко із своїм читачем в одному колі, в родинному колі, але між ними трагічний розрив, екзистенційне заяння у просторі, він відірваний від України, у часі — читач в майбутньому. Тим самим Г. Шевченко в художній формі передає, творчо формулює одну із специфічних закономірностей письменницької діяльності, коли останній пише для сучасників, орієнтується на їхні смаки, уподобання, прагне визнання, але одночасно має розуміти, що істинний читач завжди попереду, він є і його немає. Та слід зауважити, що відзначена закономірність властива передовсім творчій діяльності неординарного письменника, якому суджено бути духовним лідером нації.

1. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М. Бахтин. — М. : Художественная литература, 1975. — 504 с.
2. Бондар Л. Шевченкові присвяти / Л. Бондар // Слово і час. — 2009. — № 3. — С. 9—26.
3. Васадзе А. Г. Проблема художественного чувства / А. Г. Васадзе. — Тбилиси : Мецниереба, 1978. — 174 с.

4. Сивокінь Г. Одвідний діалог / Г. Сивокінь. — К. : Дніпро, 1984. — 255 с.
5. Шевченківський словник : у 2 т. Т. 2. — К. : УРЕ, 1977. — 410 с.
6. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко. — К. : Наукова думка, 1989. — Т. 1. — 529 с.
7. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко. — К. : Наукова думка, 1991. — Т. 2. — 592 с.

Н. Ш. Питання до Михайла Ремовича Грицкевича — як поету О. Твардовському вдалося зробити Вас його постійним читачем, дослідником його творчості і великим шанувальником?